

Wernitzer Julianna: Idézetvilág

Talán az első önálló Esterházy-monográfiának is tekinthető Wernitzer Julianna könyve, bár hangsúlyozottan az intertextualitás problémakörére „szűkíti” tárgyát. A magyarországi irodalomtudomány diskurzusában ez az eljárás sajnos még ma is ki van (lehet) téve módszertani kérdőjeleknek, amelyekre azonban Wernitzer könyve akkor is fölényesen meg tud válaszolni, ha valóban feltennék őket. E kérdéseket azonban nem volna célszerű megfogalmazni, több okból sem. Egyrészt – ha már a metodológiai problémák kerültek szóba – egyáltalán nem biztos, hogy a mindent átfogó, tárgyuakat „minden” szempontból körüljáró nagymonográfiák megalkotására tett kísérletek járnak manapság a legtöbb eredménnyel. Másrészt: az intertextualitás jelensége Esterházynál oly mértékben – szinte „egészségtelenül” – dominánssá vált (ezt '80-as évekbeli recepciója dokumentálhatja), hogy az erre összpontosító interpretációknak jó esélyük van arra, hogy azokhoz a kérdésekhez „szólnak hozzá”, amelyek a tárgyalt szövegekben (és olvasataikban) valóban élő kérdések. Harmadrészt pedig meg kell említeni azt is, hogy – „idézetvadászat” ide vagy oda – maga az intertextualitás ma is azon jelenségek közé tartozik, amelyeket a magyar irodalomtudomány még közel sem dolgozott fel oly mértékben (hiszen általában megmaradt az idézetek, utalások tényszerű regisztrálásánál), amelyet mind a recepcióban betöltött szerepük, mind irodalomelméleti jelentőségük alapján el lehetett volna várni. Nem tehetők fel a „perspektívaszűkítést” illető kérdőjelek végül azért sem, mert a könyv meggyőzően igazolja választott eljárásának jogosultságát: Wernitzer elemzéseiből kitűnik, hogy az intertextualitás kapcsán felmerülnek (és értelmezhetők is) mindazok a lényeges problémák, amelyeket Esterházy recepciója – többé-kevésbé – megfogalmazott.

Ez a könyv újabb jele annak, hogy a '80-as évek magyar irodalmát illetően megkezdődtek a kanonizáció műveletei. Nem feltétlenül „a” kánon kezd körvonalazódni, de a különböző irodalomfelfogások lassan mind létrehozzák a maguk „új irodalmát”, s lehet azon siránkozni, hogy mekkora „pusztítást” visz végbe az értékes szövegek vadonjában az „irodalomalkotók” „bozótvágo kése”, de tudomásul kell venni azt is, hogy ez a folyamat kikerülhetetlen, az „irodalomrendszer” funkcionális szükségszerűsége (Siegfried J. Schmidt). Wernitzer munkája ebbe a kanonizációs sorba illeszkedik: új kiadások, bibliográfiák, tanulmánykötetek, az autorizáció és a kultusz különböző műveletei mellett (fordítások, díjak, stb.) most monográfia is született. Még egy szempontból is idesorolható ez a kötet: ugyanis nemcsak szerzői nevek, művek, hanem értelmezések is kanonizálódnak, és az *Idézetvilág* gyakorlatilag azokra az „erős olvasatokra” (Szirák Péter) épül, amelyek a kanonizációt megindították, egyszersmind magukat is „kanonikus” pozíciókba helyezve. Ez a könyv nem mond ellent az eddigi recepció meghatározó elemeinek. Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy nem hoz új „eredményeket”, hanem azt, hogy következtetései nem zárják ki a '80-as évek Esterházy-képét. Még akkor sem, ha Wernitzer olykor olyan jelenségeket hangsúlyoz, amelyek pl. a *Diptychomban* nem voltak meghatározóak. Amit – mint monografikus munkát olvasva – mégis hiányolni lehet, az az összehasonlító szempont: ezt nyilván elég problematikus egy intertextualitásra koncentráló elemzésben működtetni, de a termékenysége vitathatatlan, főként azért, mert az intertextualitás-kutatások többsége e tekintetben „néma” marad.

Ahogy a kötet Borges „meta-intertextuális” szövegét idéző alcíme (*avagy Esterházy Péter, a Don Quijote szerzője*) sejtetni enged, Wernitzer műve az intertextualitás elmé-

leti háttérének kérdéseit is felvetve közelíti meg tárgyát. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak fontosságát, hogy funkcionális elemzésre tesz kísérletet, azaz, nem elégszik meg azokkal az „eredményekkel”, amelyeket az idézetek azonosítása jelent (egyébként ebből a szempontból is jól „használható” a kötet – számos utalást „fejt meg”, és nemcsak a közismerteket), hanem azoknak az esztétikai hatásfolyamatban képviselt potenciális szerepeire is rákérdez. Ezeket általában úgy határozza meg, hogy – persze különböző mértékben – visszacsatolhatók legyenek a más szempontú elemzésekbe is. Azzal, hogy ez az eljárás a legtöbb esetben „működik”, a könyv meg is adja szempontjainak pozitív megerősítését.

Wernitzer a bevezetés során megadja azt a történeti kontextust, amelyből az intertextualitás funkcionális elemzése kibontható, egyfajta funkciótörténeti vázlatot nyújt. Eszerint a modern és posztmodern irodalomban az idézéstechnikának újfajta, nem integratív, illetve dehistorizáló, áttételes módozatai jelennek meg, s a nyelvi megelőzöttség-tudatot másfajta szövegfelfogás kíséri. Figyelmének központjában az idézési eljárások önreflexiói állnak, ami Esterházy esetében hálás és szerencsés választás, hiszen e szövegekben az autoreferencialitásnak sokféle fontos funkciója figyelhető meg. A „meta-intertextualitás” középpontba helyezése nemcsak egyfajta szövegintenció, szövegsemlélet rekonstruálására ad lehetőséget, hanem arra is, hogy az utalásszerkezetek nemcsak a műalkotásá „határolt” nyelv és az azon „kívüli” nyelv interakcióiként értelmezhetőek, hanem a szövegnek önmagát olvasó szöveggént való felfogását is lehetővé teszi, azaz „intratextuális” voltukban az „immanens” struktúrákat is jelzik. Mindez azt is jelenti, hogy az intertextuális szerkezetek nemcsak járulékos „elemei” az esztétikai hatásfolyamat funkcióinak, hanem azt több szempontból is meghatározzák, pl. a szövegesség vagy a szöveghatárok átjárhatósága stb. szempontjából. Esterházy „univerzális” intertextualitása talán éppen a meta- és intertextuális szerkezetek összjátékából válhatna funkcionálisan is értelmezhetővé, ám – meglepő módon – a szerző ezt a lehetőséget nem használja ki, s annyiban intertextualitás-konceptiója is kicsit egyoldalú, hogy nem foglalkozik a posztstrukturalizmus szövegfelfogásával („szöveguniverzum”, decentralt szubjektum stb.), amely az intertextualitás ontologizálásával és a jelönazonosság tagadásával a jelenség további aspektusait nyithatná meg. Kárpótlást nyújt viszont az, hogy felteszi a funkciótörténeti kérdést (ami az intertextualitás kapcsán elég ritkán szokott megtörténni): itt véli igazolhatónak azt, hogy az önreflexivitásra összpontosít, hiszen ennek korai megjelenéseit (*Don Quijote*) kezeli az intertextualitás poétikai funkcionálizálódásának kezdeteként. Ez persze csak részint tartható álláspont: a legegyszerűbb integratív eljárásoknak is lehettek valaha funkcionális értékei (különbben miért lenne a premodern poétikák egyik fő problémája az imitáció?), inkább arról van szó, hogy a mai hagyományértés az önreflexív, ironikus-parodisztikus utalástechnikát „kedveli”.

Az intertextualitás-teóriák legnehezebb (és legdöntőbb) pontjait illetően Wernitzer könyve is igen visszafogott: sajnos alig tárgyalja az idézetek felismerhetőségének problémáját (ami pedig sarkalatos pontja az Esterházy- és egyáltalán a magyar posztmodern-recepciónak: e téren Esterházy olyan sok lehetőséggel eljártszik, hogy ezt a – valahol nyilván „megoldhatatlan” – kérdést érdemes lett volna részletesebben megvizsgálni). A kategorizálás általános problémáira e könyv is felhívja a figyelmet: az intertextualitás különböző formáinak, „műfajainak” elhatárolása, alaki csoportosítása a legtöbb esetben semmifajta eredményhez nem vezet, maximum olyan – nem túl termékeny – kérdések feltevéséhez, mint pl. mikortól idézet egy utalás, mikor csak allúzió stb.

A szerző e téren jut el olyan – szemléletileg nyilván számára sem elfogadható – dichotómiákhoz, mint az idézőtechnika tartalmi és formai módjai. Annál hasznosabb viszont a (vázlatos) történeti megközelítés következtetése: meggyőzőnek tűnik az az érvelés, miszerint a modern és főleg posztmodern írásmód (és olvasásmód, tehetné hozzá a recensens) idézőszerkezetei nem írhatók le sem az identitás, sem a különbözőség elvével, hanem inkább ezek együttesével. L. Hutcheon szerint ez a kettősség (azonosság és különbség) határozza meg a posztmodern iróniát és paródiát, és Wernitzer elemzése alapján ez az elv (amit – a dekonstrukció szótárából kölcsönözve – az *iterabilitás* elvének lehetne nevezni) több szempontból is érvényes Esterházy regényeire.

A könyv arányaihoz képest jóval nagyobb teret szentelt e recenzió az intertextualitás-felfogásnak, s így kevesebb jut a tényleges Esterházy-elemzésekre. Ennek az az oka, hogy az intertextualitás poétikájával kevesen foglalkoznak Magyarországon olyan részletességgel, mint az irodalomtudomány nemzetközi diskurzusaiban, ezért fontosnak tűnik kiemelni, hogy Wernitzer könyve ebben a tekintetben párbeszédbe léptethető az intertextualitás-elméletekkel. Ennek a hasznát a könyv nagyobb részét kitevő Esterházy-fejezetekben lehet felismerni.

Az interpretáció kimutatja, hogy az utalás, ismétlés és megfeleltetés szabályaira épülő Esterházy-„idézetvilág” az intertextualitás legkülönbözőbb történeti, illetve alaki sémáit alkalmazza, a funkcionális értelmezés viszont mintha kicsit óvatos volna. Helyenként megelégszik a példasorolással, ellenben például a mottók (az irodalomtudomány által érdemtelenül elhanyagolt „paratextus”) értelmezése nagyon jó. Talán szerencsés lett volna egy részletesebb szövegelemzést is elvégezni, amely bemutathatta volna, hogy egy szöveg konzisztenciaképzéseiben miként deformálódik (deformálódik-e) egy idézetrendszer, mennyire értelmezik kontextusukat a vendégszövegek, megkülönböztethetők-e az integrált és nem integrált idézetek származási helyeik szerint stb. Az Esterházy-értelmezés azonban más utat választ, és nem annyira a kijelölt műfaji önreflexivitást vizsgálja, hanem inkább a nyelvhez mint szociális-történeti-etikai térhez való viszonyulást. Meggyőzően mutatja be a nyelvteremtés kettős folyamatát Esterházy-nál, a de-, majd rekonstrukció eljárásait (érdekesség az elírásoknak, a rontás/javítás írásműveleteinek tulajdonított fontos szerep), amelyeknek (legalábbis az 1986-os kötetig) a legdominánsabb módja a frázisszerű szövegelemek lebontása, dezautomatizálása volt. Wernitzer értelmezése szerint ez az eljárás részint a közelmúlt történelmére reagál, mintegy a nyelv mint hatalom jelenségét, a nyelv hatalmi működésének személytelenítő-homogenizáló hatásait „leleplezve”, s mindez persze a „nagy elbeszélések” iránti általános kétely posztmodern gesztusát is jelenti. Az „újrafelépített” nyelv a személyesség nyelve volna a szerző szerint. Ezzel az értelmezéssel persze vitázni is lehetne: eleve gyanús lehet az Esterházy által gyakran „megerősítés” gyanánt citált kései Wittgenstein privátnyelv-kritikája, és az is, hogy – bár „nyelvem határai világom határait jelentik” és „a grammatikai tér én vagyok” – az Esterházy-regények nyelve éppen hogy nem kényszeríti magát én-határok közé. Esterházy művei abban az értelemben is „nyitottak”, hogy – nem utolsósorban utalásrendszereik sokrétűségének köszönhetően – hangsúlyozottan sokféle, teljesen különböző olvasót „alkotnak” meg, azaz: minél több regiszterben és minél több „beszédpartnerhez” akarnak „szólni tudni”. A rekonstrukciós nyelvalkotás tehát (a frázisszerkezetek dezautomatizálásával) nem biztos, hogy privát nyelvalkotásra kényszeríti, a befogadás „megakasztásával” az olvasót tulajdonképpen a szöveghez való visszafordulásra, „gondolkodásra” (azaz „nyelvre”) bírja, azaz reflektáltabb nyelvi magatartásra, és lehet, hogy ebben (is) áll az Esterházy-művek „etikai” szándéka.

Wernitzer elemzése olyan aspektusokat is az intertextuális „fókusz” alá tud vonni, mint az (el)beszélő én problémája vagy a tér-idő viszonylatok. Ez utóbbiaknál a montázs szerkesztési elvét, illetve az idő egyfajta „térre válását” (a posztmodern regény egyik fő időkezelési módja) lehet kiemelni, az én-problematika elemzése pedig meggyőzően mutatja ki azt, hogy nem elég csak a szerepekre tördelt, „idézett”, az elbeszélés több szintjén is megjelenő beszélőket regisztrálni, mivel evvel bizonyos értelemben szembehat az elbeszélés mód sajátos én-túldominálása – lehet, hogy ebben a kettősségekben ragadható meg az oka annak, hogy miért vívódik a kritika lassan két évtizede a szerzői felelősségvállalás, elbeszélői „hitel” stb. kérdéseivel. A tanulmány végkövetkeztetése Esterházy esztétikai eszményének meghatározására tesz kísérletet, s ezt egyfajta „nyelvi realizmusban”, az arányos szerkesztésben és az ironikus alapmodalításban foglalja össze, bár itt figyelmen kívül hagy az intertextualitás Esterházy-féle poétikájából könnyen kikövetkeztethető elemeket. Ennek az enyhe egyoldalúságnak alighanem az az oka, hogy Wernitzer olvasatát túlságosan uralja a „hatalom nyelve”-problémakör, ami nyilván a befogadás kortársi tapasztalatai horizontjának tudható be.

A könyvet egy nagyon hasznos függelékfejezet zárja, amely a németországi Esterházy-recepcióról tudósít, bibliográfiával kiegészítve: ennek legfőbb tanulsága a kötet perspektívájából az, hogy még az utalásokkal totálisan átszőtt szöveg befogadása is le tudja küzdeni az értelmezési nehézségeket az idegen olvasó esetében, azaz e polifon struktúrájú szövegek azon olvasóiknak is esztétikailag értelmes olvasatot kínálnak, akik számára az „inter-kontextus” nagy része nyilván „holt tér”. Az is kiderül e fejezetből, hogy ezek a – valószínűleg erősen változó színvonalú – írások mégis az intertextualitás „vezérfonalát” választják (a világirodalmi utalások révén) fő segítségül az értelmezésben, ami – közvetve – az intertextualitás nyelvek és kultúrák közötti kapcsolatteremtő szerepére is rámutat. Talán hasznos lett volna emellett a hazai recepciót is – legalábbis az idézetek megítélése szempontjából – elemezni, bár erre már történtek kísérletek korábban is. Összefoglalás helyett még egyszer hangsúlyozandó: Wernitzer Julianna könyve nemcsak mint korrekt, az eddigi recepció főbb téziseit alátámasztó, azok horizontját bővítő Esterházy-monográfia (az első!) értékelendő, hanem úgy is, mint az intertextualitás szegényes hazai irodalmának egyik legjelentősebb „darabja”, amely elég jó szakirodalmat használva felteszi magának azokat a kérdéseket, amelyekről a nemzetközi diskurzusok szólnak... (*Jelenkor-Szépirodalmi*, 1994.)

Kulcsár-Szabó Zoltán